

Вања Станишић

Из историје примене словенске писмености за албански језик

"Баштина", 1, Приштина 1991.

У оквиру општих културно-историјских односа између Албанаца и Словена одређену улогу имала је и словенска писменост. Словенски језик је као један од главних културних језика на средњовековном Балкану био коришћен и на територији Албаније. У канцеларијама албанских владарских породица састају се сва три писмена језика тадашње Европе. Типичан пример за то је тројезични латинско-грчко-словенски натпис Карла Топије из 1383. на манастиру св. Јована Владимира (Shën Gjjon) крај Елбасана¹.

Познато је да словенска писменост припада само културној прошлости Албаније и да није имала никаквог учешћа у стварању савременог албанског алфабета. Међутим, нека питања из те прошлости остала су и даље отворена. Једно од њих било је питање старости словенске писмености на тлу Албаније. Мада је познато да од три писмености које су постојале у Албанији, словенска готово да и нема споменике на албанском језику, Н. Јокл, Х. Барић и В. Полак изнели су претпоставку да је управо она служила као најстарије национално писмо Албанаца. Сва три аутора заснивају своју претпоставку на пет ћириличких знакова за особене албанске гласове у првој албанској штампаној књизи, Мисалу Ђона Бузукуа из 1555. На основу чињенице да су неке од тих Бузукуових знакова употребљавали у својим радовима северноалбански писци XVII века, а да при том нико од њих за Бузукуа није знао, Х. Барић тврди да се у Албанији писало словенским писмом "пре него је под утицајем католичке цркве овладала латиница, а и после, где је за млетачке владе у Скадру још почетком 15. века постојала словенска канцеларија".² Међутим, најстарији писани споменици на католичком северу и православном југу Албаније јесу Формула кршења по латинском обреду (Formula e pagëzimit) из 1462, написана за цркву св. Тројства на реци Мат,³ и Божићна песма (одломак јеванђеља по Матеју) писана грчким писмом и пронађена у Амброзијанској библиотеци у Милану у једном кодексу грчких текстова из XIV века.⁴ Посредна потврда да је у Северној Албанији најстарија била латиница, још је старија од првог писаног споменика: 1332. француски клерик и барски надбискуп Брокар (Guillelmus Brocardus) бележи да Албанци: "Иако говоре једним потпуно различитим језиком од латинског, ипак у свим својим књигама употребљавају латинска слова" («Licet Albanenses alliam omnino linguam latinam habeant et diversam, tamen litteram latinam habent in uso et in omnibus suis libris»).⁵ Ову тврдњу, на крају, употпуњују и северноалбански историјски документи XIII, XIV и XV века који су доследно латинични. Зато се можемо сложити са закључком Е. Чабеја да појава неколико ћириличких знакова у првој албанској писаној књизи пре изгледа као индивидуални поступак једнога, или неколико албанских клерика са севера него као одраз правога културног утицаја.⁶

---

¹ М. Šufflay: "Повијест сјеверних Арбанаса", Архив за арбанаску старину II, 1924, стр. 206.

² Х. Барић, „Старина арбанаске писмености", Време 1.1, Београд 1941, 5.

³ Dh. Shuteriqi, Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850, Tirane 1976, str. 34-35.

⁴ Dh. Shuteriqi, Shkrimet shqipe, 29; Х. Барић, нд. стр. 5.

⁵ Shuteriqi, ibid. str. 27.

⁶ Meshari i Gjon Buzukut, Botim kritik punuar nga Eqrem Çabej, I, Prishtinë 1988, str. 60.

По свему судећи, дакле, тек од Бузукуове књиге почиње употреба пет поменутих знакова у албанској писмености. И мада је ова књига у каснијим вековима пала у заборав (поново је откривена тек у XVIII веку), с правом се може рећи да је кроз Бузукуово дело, или дела његових до сада непознатих савременика, словенска писменост ушла у албанску културу. Ту претпоставку најбоље потврђује велики значај јужнословенског (српско-хрватског) утицаја на првог албанског књижевника. Иако се о овом фрањевачком клерику из доба реформације ништа више не зна осим имена, само презиме Бузуку које се још и у XIX веку среће у Сарајеву у имену фрањевца Андрије Бузука, не изгледа случајно везано баш за Босну и босанске фрањевце. Не само да је концепција ове књиге карактеристична за фрањевачке текстове тога времена, већ се, по мишљењу већине проучавалаца, може сматрати да је албански књижевник за предложак свога дела имао јужнословенски текст. По Барићевом мишљењу Мисал је несумњиво рађен по једном босанском Требнику с почетка XVI века, док М. Цамај упућује на Бернардинов и Рањинин лекционар.⁷ Упоређујући текстуалне подударности Мисала и дубровачког молитвеника "Официје блажене дјеве Марије" (XIV век), Чабеј је запазио заједничка одступања од латинског оригинала у правцу источне цркве, што се код Бузукуа може објаснити једино ослоном на словенски текст који је, мада католички, у језичком смислу наследник староцрквенословенске, па дакле, и византијске традиције. То још очигледније потврђују чисти језички утицаји. Само под српско-хрватским утицајем настали су следећи преводи: »E ut ap krypë asaj qi anshtë e ligë« "и да дам соли оној која је болесна" – срп. "И болесну ћу окријепити", лат. »Et quod infirmum fuerat consolidabo« где је срп. *окријепити* схваћено као *krypë* "со"; »E bijatë e tu vinjënë pr anë tande të jenë ushqyem« "и кћери твоје доћи ће к теби да се нахране" – срп. "И кћери твоје носиће се у наручју", лат. »Et filiae tuae de latere surgent« где је срп. *наручје* схваћено као "наручати се" и преведено са *ushqyem* "хранити се"; »E të vinjë tek na porsi shiu i mpsuom përherë e qi er gjithë të parë frujt dheut "и нек дође нам познати дажд који увек и свуда даје прве плодове земљи" – срп. "И доћи ће нам као дажд, као позни дажд који натапа земљу", лат. »Et veniet quasi imber nobis temporaneus et serotinus terraе« где је срп. *позни* замењено са "познат" и преведено као *i mpsuom*. Међу славизмима има и канонских личних имена, нпр: *Jeva* према *Eva* (што одговара облику *Jevrejtë* код Петра Богданија албанског писца из XVII века који такође има доста словенских утицаја); *Jezu Nazarenin* = срп. *Исус Назаре* /*ћа/нин* према лат. *Iesus Nazareus* и итал. *Gesù Nazareno*; *Gregur* (*Gurgur* код Богданија) "св. Гргур" чији је култ врло јак управо у Босни.⁸ Овом кругу припадају и славизми црквенословенског порекла, који су се у албанском језику задржали као цивилизацијско наслеђе: *strazhë* (стража), *zakon* (законъ – општеалбанско значење "обичај", а код Бузукуа *I ri zakon* значи "Нови завјет"), *riznicë* (ризница), *bdoj* (бдѣти),⁹ а индикативна је и реч *ajër* (и данашње северноалбанско *ajr*) која, упркос Чабејевој резерви, представља везу с католицима српско-хрватског језика.¹⁰

Због свега реченог не чуди ни веза поменутих пет знакова за особене албанске гласове са словенском писменошћу. То су: 1) **ѣ** /z, zh/ – *meçatneh* (*mëzatnë*) "јунац" /облик акузатива/, *goçdeuet* (*gozhdëvet*) "ексерима"; 2) **џ** /c/ – *buoliçat* (*buolicat*) "биволице"; 3) **ћ** /q, gj/ – *vdih* (*vdìq*) "умре", *burhë* (*burgje*) "тамнице"; **џ** /th, dh/ – *hiçe* (*gjithë*) "све", *e maçeh* (*e madhe*) "велика"; 5) **ѱ** /u, y/ – *poruçit* [*poruçit*] "народи", *ynëh çot* [*ynë zot*] "наш Бог". Међутим, од ових

⁷ Барић, н. д. 5; V. Polák, »Cirkevni salovanština v Albanii«, Studia paleoslovenica, Praha 1971, str. 294.

⁸ Meshari, стр. 36-37.

⁹ V. Polák, *ibid*, 291.

¹⁰ У овом облику реч је истоветна хрваткосрпскоме *ajep* (од латинскога *aer*) и супротставља се књижевном албанском синониму *erë* – E. Çabej, Studime gjuhësore I, Prishtinë 1986; G. Meyer, Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg, str. 6.

знакова само је један (3) искључиво ћирилички ("ћерв" који је одлика само српске ћирилице, а нарочито босанске и средњовековне ћирилице далматинских католика), док су остали дискутабилни. Прва два и четврти знак сматрани су или преобликованим ћириличким знацима "земља" "зјело" и "кси", или варијантама северноиталијанских (венецијанских) знакова s, ç, z (што понајвише важи за ç који се под италијанским утицајем у истом значењу среће код католичких писаца у Далмацији и Босни.¹¹ Последњи знак је грчко-ћирилички "уник" који је заједно са првим и четвртим постао стандардни знак старог северноалбанског алфабета.

Иако после овог прегледа веза Бузукуовог алфабета са ћирилицом може да се учини пренаглашеном, Чабеј је указао на низ детаља којима није придаван значај, а који показују да је албански књижевник не само знао ћирилицу него у много већој мери био под утицајем овог писма него што то на први поглед изгледа. Осим поменутих знакова, у тексту се среће још један – карактеристично босанско квадратно "вједe" (в [в]) којим се доследно пише само једна реч: *ви* (*urĩa*) "глад". Не тако ретко, среће се и велико слово М у средини речи уместо [m]: *когр уман*, *тј.* у облику курзивног ћириличног [м]. Утицајем ћирилице у овом правцу може се сматрати и често писање других мајускулних слова уместо минускулних пошто се у ћирилицу мала слова графички не разликују од великих. Словенским утицајем Чабеј сматра и замену итало-романске комбинације *gn* /*ñ*/ знацима *ni* (неретко и *nt*). Овакво бележење је иначе у албанској писмености врло старо и врло распрострањено. Среће се већ у Форумули крштења: *raghesont* (*ragëzonj*) "крштавам", *e senit* (*shenj̃t*) "свети", а затим и код Л. Матранге и П. Богданија.¹² Иако је обележавање палаталних сугласника [љ, њ] италијанским групама *gli*, *gni* веома рано ушло у српско-хрватску приморску латиничку писменост (одатле чак и у дубровачко ћирилично "Либро од мнозијех разлога"),¹³ ипак се као алтернативни, непрестано употребљавао модел са *l*, *n* + *i*, *y*, *e*, а доследна примена оваквог начина у Шибенској молитви један је од разлога да се она, по Решаторовом мишљењу, сматра најстаријим спомеником писаним латиницом.¹⁴

У пост-Бузукуовој северноалбанској писмености XVII века, описани ћирилички знаци постају национална одлика албанске латинице. Настављајући Бузукуову графичку традицију, каноник и викар "Српске бискупије" са седиштем у Прокупљу, Петар Буди бележи око 1616. да албански језик нема другу писменост.¹⁵ Знаке *ç*, *xi̇*, *у* као домаће албанске ("епиротске") помиње ФрангБарди у свом "Латинско-епиротском речнику" (Рим 1635),¹⁶ а скопски надбискуп Петар Богдани у предговору свога *Sineus prophetaum* жали што у Падови, где је штампао своје дело 1685, нема "албанских слова".¹⁷ Ови преобликовани ћирилички знаци својим карактером подсећају и на знаке из специјалних албанских алфабета који се век касније појављују у хришћанским срединама средње Албаније, Берату и Елбасану. Са том оригиналном албанском писменошћу у вези је давно одбачена фантастична хипотеза загребачког слависте Леополда Гајтлера да њени загонетни знаци представљају остатке

---

¹¹ Као нп. код Ивана Анчића који је помоћу графема *ç* : *ç* правио разлику између гласова [ц] и [ч]: *katholiçim* : *çoviçastvo* – С. Марковић, *Језик Ивана Анчића* (босанског писца XVII века), Београд, 1958, стр. 6.

¹² Meshari, 53.

¹³ Нпр. *глиубећи* "љубећи", *когниe* "коње" – М. Решетар, *Дубровачки зборник од год. 1520*, Београд 1933, стр. 138.

¹⁴ М. Решетар, 139.

¹⁵ Shuteriqi, 59.

¹⁶ V. Polák, 288.

¹⁷ Барић, 5.

неког старог балканског писма из којег се развила словенска глагољица.¹⁸ Међутим, насупрот алтернативној тврдњи да је "Елбасански аноним индивидуално стилизовано грчко курзивно писмо XVIII века",¹⁹ Гајтлерову идеју воспоставио је Димитар Шутерићи, али на много реалнијим основама. Везу са грчким писмом не подупиру историјске прилике у XVIII веку. Све до 1767. охридска патријаршија са својим епископијама у Мокрој Гори, Елбасану, Берату и Драчу одупирала се Цариградској патријаршији, познатом феудалном наметнику против којег су иначе били сви православни хришћани турске царевине. Као што су се албански хришћани нашли на истој страни са Словенима и албанско писмо XVIII века нашло је, по Шутерићијевом мишљењу, добру подлогу у отпору словенске охридске цркве грчкој. Због тога се Шутерићи враћа словенском тумачењу Елбасанског анонима и алфавета Даскала Тодрија и Косте Бератија, па чак и најамбициозније замишљеног оригиналног писма Наума Панајота Већилхарџија, родоначелника албанског препорода из средине XIX века.²⁰ Значајна је и чињеница, да овим алфаветима нису писани само религиозни списи већ су били распрострањени и у занатско-трговачким слојевима становништва јужне и средње Албаније, што, по речима Махира Домија, говори о покушају да се у писму одрази албанска национална посебност.²¹ Међутим, ова писменост није могла да одигра значајнију улогу у албанској култури зато што услед општих културно-историјских прилика албанска писменост у XX век закорачује с латиницом.

Иако ћирилица никада није служила као албанско национално писмо, постоје потврде да су се албанске хришћанске енклаве у словенском окружењу служиле овим писмом. Једна од таквих је албански ћирилички натпис из 1883. који је на православном гробљу у Тетову открио Миленко Филиповић:²²

Кѣту нѣнѣ кѣт расѣ тѣфтофун, армоотѣ ене калбетъ
 — Këtu nën kët rrasë të ftoftë, â rrmua edhe kalbet
 — Ту под овом плочом хладном, закопано је и труне
 трупи е // Андчесс бири дукосъ целепъ преи Дүфитѣ.
 — trupi i Andçes biri dukos xhelep prej Dufit.
 — тело Јанче сина трговца стоком из Дуфе.
 аи һуш пои кѣндонѣ летѣ ѳотѣ нилже /?/ Зотѣ,
 — ai qysh po i këndon le/h/të thotë n(d)ieje Zot,
 — онај који чита лако ће рећи услиши га Боже,
 роити џалѣ 75: вѣт вдич 1889: мѣи апрѣлъ 26 нѣ ше'ер Тетов.
 — rojti xhallë 75, vetë vdiç 1889, mu/a/j prill 26. në she/h/er Tetov.
 — поживе 75, сам умре 1889, месеца априла 26. у шехер Тетову.²³

¹⁸ L. Geitler, Die albanesischen und slavischen Schriften, Wien 1883.

¹⁹ Gj. Pekmezi, «Vorläufiger ueber das Studium des Dialektes von Elbasan», Anzeiger der philosophisch-historischen Classe der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1901, 390.

²⁰ Dh. Shuteriqi, «Anonimi i Elbasanit», Buletin i Institutit të shkencavet, III/1 Tiranë 1979, 50.

²¹ M. Domi, «Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit», Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit, Tiranë 1972, 14.

²² M. S. Filipović, «Albanisch mit kyrillischen Buchstaben», Zeitschrift f Balkanologie 7 1969-70, 22-23.

²³ Значајну помоћ приликом превођења овог натписа и тумачења његових дијалекатских облика пружиле су ми др Тустина Шушка и мр Ремзија Ајети, на чему им још једном захваљујем.

Овај текст записан црквенословенском ћирилицом толико верно одражава албански језик да се на основу њега могу и замислити и разумети речи Доситеја Обрадовића, записане у албанском Хормову, да се албански језик "с нашими словами пише колико да су за њега начињена".²⁴ Није познато како је албански језик бележио Доситеј, али зато графичка решења овог натписа могу да буду упоређена с албанском ћириличком графијом тројице јужнословенских аутора, В. Караџића, Ђ. Пуљевског и Љ. Кујунџића. Пада у очи да је искусни филолог, Вук Караџић, најсавршеније одразио албански гласовни систем, иако тај језик, за разлику од друга два аутора, уопште није говорио (своје "Арнаутске пјесме" чак је записао из "друге руке" – у Крагујевцу 1830. од пећког калуђера Д. Обадовића).²⁵ Као и албански натпис и Вук бележи "дебелим јером" албански полугласник у јаком положају: *Нџ* бјеште налт /Në bjeshk të nalt/ "У високој планини". И Вук албанско /th/ обележава грчко-старословенском "титом": Море Даут, Даут *џије*, прсем преве кушерије? /More Daut, Daut thije, përse m'preve kusherije?/ "Море Даут, Даут свињо, зашто ми посијече рођака?", али је осетио и фонолошку вредност албанског /dh/ обележивши га грчком "делтом" или "ламбдом", што је и албанска дијалекатска реализација овога гласа: Песћинд *ден* ме пескум бона /Pes qind dhen me pes kumbona/ "Пет стотин' оваца са пет звона", Мъ катра ћиш ја *ла* зјаре /Më katra qish ja la zjargë/ "Са четири стране даде му огањ". Оригиналнo Вуково решењеје и графија *џ* за албанско /ü/ (ортогр. у): Пљот *кљисџра* умбеш ме џак /Plot klisyra u mbush me gjak/ "Пуна клисура се крви напуни".²⁶

Други аутор, Ђорђе М. Пуљевски, један је од последњих балканских полиглотских лексикографа. Попут познатог албанског просветитеља Теодора Кавалиотија из Москопоља, који је 1770. штампао у Венецији тројезични речник грчко-арумунско-албански, и Ђ. М. Пуљевски, "мијак гаљички", штампа 1875. у Београду свој "Речник од три језика (македонски, арбански и турски)". Мада се именује "речником" његова књига представља неку врсту расправе у просветитељском духу о потреби образовања и подизања културног нивоа балканских народа. Сва три језика пише Вуковом азбуком са додатком "тите" за албанско /th/. Ништа мање оригинално од Вуковог, јесте његово обележавање албанског гласа /y/ графичком комбинацијом [ји]. Описујући њену посебну гласовну вредност Пуљевски на свом галичком дијалекту каже: "Ово слово је гушно зашто виљициве стегнуваме, а јазиков го собираваме, повљечено напред со гушата" (у албанском преводу: "*Кју* /= *Ку*/ штиљс аште гурмазис, прсе те нофула поштрингоим, апо ћуу, поембљидем ичшин препара гурмаза" /118/). Из овог текста се запажа да овај глас он обележава и комбинацијом [ју]: *попјуетин* /ро руетин/ "прашуват", или само знаком у (пред палаталним сугласницима): *каћуре* /кѣџуре/ "погљедала".

Трећи аутор, Љубомир Кујунџић – Ђаковац, писац је првог српско-албанског речника. Његов "Српско-арнаутски речник" (Београд 1902), за разлику од Пуљевсковог, већ има изглед једног дела такве врсте: садржи око 4000 речи за којима следе називи дана, страна света, "годишњих времена", месеци у години, бројева и доста обиман разговорник. Кујунџићев рад био је у једном периоду главни извор података о албанском говору Косова и Метохије. Одатле је у познате албанолошке студије Норберта Јокла и Карла Талзавинија ушао и један број Кујунџићевих грешака, пошто је он саставио свој рад "сам без ичије помоћи, ослањајући се само на речник који ми је био у глави" (стр. VII).²⁷ По свему судећи

²⁴ Ђ. Шушка, "Доситејево интересовање за албански свет", Научни састанак слависта у Вукове дане 10/2, Београд 1989. стр. 486.

²⁵ Вукову тачност у бележењу албанског језика већ су истакли проучаваоци овог његовог рада – N. Jokl, »Vuk's albanische Liedersammlung herausgegeben und mit sprachwissenschaftlichen Erläuterungen versehen«, Белићев зборник I, Београд 1921, стр. 33-86; H. Kaleshi, «Interesimi i Vuk Karaxhiqit për poezinë popullore shqiptare», Jeta e re III/2, Prishtinë 1951.

²⁶ Сабрана дела Вука Караџића, XVIII, Београд, 1972, стр. 350-359.

²⁷ H. Agani, Fjalori i Lubomir Kujunxhiçit, Prishtinë 1981, 20.

не знајући за Вукова графичка решења у запису албанских песама и Пуљевски и Кујунџић остали су углавном везани за Вукову азбуку прављену за српски језик. Из тог разлога нису имали могућност да, попут Вука, за ознаку албанског полугласника уведу "дебело јер", већ га бележе или цртом: *вог-љ* /vogël/ "мал", *шт-ни* /shtëri/ "кућа" (Пуљевски), или апострофом: *влас'н* /vlazën/ "братство", *т'пуноиш* /të punoish/ "да радиш" (Кујунџић) – иако је управо у завичајним говорима обојице аутора, за разлику од Вуковог, полугласник постојао.

Интересантно је да попут старих северноалбанских писаца и Пуљевски бележи албанске дуге вокале удвојеним знацима: *пошкруу* /po shkrū/ "пишем", *диим* /dīm/ "знајемо", *мир јаан* /mir jān/ "љепи", *љее* /lē/ "остави". Насупрот овом, удвојени знаци код Кујунџића пре говоре о назализацији него о дужини: *шејт* /shejt/ "знаци", *пее* /pe/ "пређа", *бриш* /brj/ "ребро", што, по речима Хиљмија Аганија, потврђује стање у албанском говору Ораховца, Кујунџићевог завичаја, кога одликује изразит назализам.²⁸

Речник Љ. Кујунџића има једну особеност везану за ћирилично писмо. По сопственом признању аутора написан је из политичких побуда и представља покушај да се код Срба попуни празнина у познавању албанског језика "јер данас ни један наш чинилац у Ст. Србији и Маћедонији – а нарочито на Косову – не може без овог језика вршити посао успешно толико и тако као што би могао с њим" (VI). Наглашавајући "фактичку потребу да сва наша интелигенција у Старој Србији и Маћедонији, сви тамошњи а многи овамошњи знају тај језик, језик блискога територијалнога суседа, с којим су нам битни интереси измешани" (V), Кујунџић са жаљењем закључује да су многи суседни народи у том погледу претекли Србе, а нарочито Италија, којој приписује стварање албанског латиничког алфабета. Ако се тврдња о италијанској улози у стварању албанског писма прихвати само као делимично тачна – католички албански север који је, као што је показано дао најстарију албанску писменост, одиграо је најважнију улогу у стварању савременог албанског писма²⁹ – сасвим је тачна тврдња да је за заједнички живот различитих народа на истом простору неопходно њихово међусобно упознавање. Значајан допринос томе свакако је проучавање старих културних веза које их зближавају.

---

²⁸ H. Agani, 68-69.

²⁹ M. Domi, 18-43.